

Ձեռագրական ժառանգություն

Manuscript Legacy – Рукописное наследие

ՆԵՐՍԷՍ (ՎՐԷԺ) ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

Հոնգոն

ՅՈՎՀԱՆՆԱՎԱՆՔՈՒՄ 1583 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ ԸՆԴՕՐԻՆԱԿՈՒԱԾ ՄԻ ՈՒՇԱԳՐԱՒ ԱԻԵՏԱՐԱՆ¹

Բանալի բառեր՝ Աւետարան, Կարբի, Սուրբ Աստուածածին եկեղեցի, Յովհաննա-վանք, գրիչ եւ ծաղկող Ղուկաս, Աբրահամ Ա. Կրետացի կաթողիկոս, Մովսէս Տաթեւացի կաթողիկոս, Պարսկա-Օսմանեան պատերազմներ:

ԱԻԵՏԱՐԱՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԱՎԱՆՔ (Այրարատ)

ՌԼԲ. - 1583

ԳՐԻՉՆԵՐ՝ ՈՎԱՆԷԱ, Ղուկաս արեղայ: ԾԱՂԿՈՂ՝ Ղուկաս արեղայ (գրիչը): ՄԵԿԵՆԱՍ՝ պարոն Միրզաջան եւ պարոն Գալուստ: ՍՏԱՅՈՂ՝ Կարբիի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցի: ԿԱԶՄԵԼ ՏՈՒՈՂ՝ Աստուածատուր (1734 թ.): ՆՈՐՈՒՆՈՂ եւ ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՂ՝ Վարդան արեղայ Յովհաննավանքի [1734 թ.):

ԹԵՐԹ՝ 308. չգրուած [17բ-18ա], 100բ-102ա, [155ա], 244ա, 307աբ: ՊՐԱԿ՝ Ա-ԻԵx12 (ԻԵ՝ 5, ք. 302-306)*: ՆԻԻԹ՝ թուղթ: ՄԵԾՈՒԹԻԻՆ՝ 25x19x8 սմ: ԳՐՈՒԹԻԻՆ՝ երկսին: ԳԻՐ՝ բոլորգիր: ՏՈՂ՝ 20-22: ԿԱԶՄ՝ դրոշմագարդ շագանակագոյն կաշի, միջուկը տախտակ, արծաթէ խաշով, ամրացուած փեղկով եւ երեք կաշէ կապիչներով [աստաղը՝ նարնջագոյն թուղթ]:

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹԻԻՆ - Տերունական պատկերների շարք՝ ծաղկողի արած մականգրութիւններով. 2ա՝ «Համբարձումն» - «Աստուածածին», «ԲԺ. առաքելալ»: 2բ՝ «Աւետիք» - «Գաբրիէլ», «Մարիամ»: 3ա՝ «Ծնունդն Յիսուսի» - «Գառիսն», «հովիւք», «եզն», «էջն», «աստղն», «քաղաւորն», «Յովսէփ»:

¹ Հեղինակը խորին շնորհակալութիւն է յայտնում Դկտ. Գեորգ Տէր-Վարդանեանին՝ իր խիստ արժեքաւոր դիտողութիւնների եւ ներկայ յօդուածն ամբողջացնելու նպատակով արած լրացումների ու սրբագրական բազմաթիւ օժանդակութեան համար:

* Ըստ այսմ՝ 25x12-7=293. այսինքն՝ այս հաշուի մէջ սխալ կայ. գուցէ ձեռագրի սկզբում առկայ մանրանկարների պրակը համարակալուած չէ: Փ. Անթարեանի պրակահաշին էլ այսպէս է. «1x4+Ա-ԻԵx12 (ԻԵ՝ 7)+ 1x4)», որով քերթաբանակը լինում է 303, որ նոյնպէս նշգրիտ չէ (մեր ծանօթագրութիւնները աստղանիշով են) – Գ. Տ-Վ.:

3բ՝ «Քառասնորայ տանարն» - «Յովսէփ», «Մարիամ», «Սիմէոն», «Քրիստոս»: 4ա՝ «Մկրտութիւն» - «Յովհաննէս», «հրեշտակ», «գետն», «ձուկն»: 4բ՝ «Այլակերպութիւն» - «Մովսէս», «Եղիայ», «Պե[տր]ոս», «Յոհան»: 5ա՝ Յարութիւն Ղազարու - «Քրիստոս», «Ղազար» «Մարթա, Մարիամ»: 5բ՝ Մոտմ յերուսաղէմ - «Ծառայգարդարն», «Յիսուս Քրիստոս»: 6ա՝ «Ունալուան» - «Պետրոս»: 6բ՝ Աւերումն դժոխոց - «Այս է նանապարհն կենաց»: 7ա՝ Զերբակալումն Յիսուսի: 7բ՝ «Խաչելութիւն» - «Յովսէփ», «Մայրն Յիսուսի», «Ղուկիանոս»: 8ա՝ «Թաղումն» - «Յովսէփ աստուածահայր», «Յովսէփ Յարիմաթեցի»: 8բ՝ «Դժոխքն»: 9ա՝ Յարութիւն - «Իլպարէր կանախն», «Ղուսափայլ հրեշտակն», «գերեզմանն», «պահապանն»: 9բ՝ «Համբարձումն» - «Աստուածածինն», «ԲԺ. առաքեալ» [կրկնում է 2ա էջի մանրանկարը]*: 11ա՝ Դատաստանն Քրիստոսի - «Ղուսաւորիչ» [ձեռները բազկատարած կանգնած առաքելների վեցական խմբերի մէջտեղը] «Գաբրիէլ»: 11բ՝ Յետի կամ՝ Քրիստոսի Ազգաբանութեան ծառը (Մատթ. Ա. 2-17) - «ԻԴ. [24] Մարգարէլ»: 12ա՝ «Վերնատունն», «Հոգոյ գալուստն» (շնագլուխ մարդը վերնատան կամարի տակ, երկրորդ անձի հետ): 12բ՝ «Դատաստանի խաչն»: 15ա՝ Տեսիլ եգեկիէլի - «Յեգեկիէլ մարգարէն», «Քոբար գետ»: 18բ՝ Մատթէոս, 102բ՝ Մարկոս, 155բ՝ Ղուկաս, 244բ՝ Յովհաննէս եւ Պրոխորոս: Խորան - [1ա-17ա]. 15բ՝ Եսեթի Թղթի սկիզբը, 10ա՝ Եսեթի Թղթի վերջը, 10բ՝ Երեմի Կանոն Ա., 13բ՝ Կանոն յորս երկուն (երկիցս), 14ա՝ Կանոն յորս երեքն է այս, 14բ՝ Կանոն Գ. յորս երկունիւն, 16ա՝ Կանոն Ը. յորս, Կանոն Թ. յորս: Կիսախորան-սկզբնաբերք՝ 19ա, 103ա, 156ա, 245ա:

ՎԻԺԱԿ՝ կազմի կապիչների գամերն ընկած. պահպանակներ չունի, նորոգման ընթացքում որոշ թերթեր սխալ են տեղադրված [խումնայացածութեան եւ ցեցակերութեան բազում հետքերով]:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

10ա, 15բ Թուղթ Եսեթի Կեսարացոյ առ Կարպիանոս.

10բ, 13աբ, 14աբ, 15աբ, 17ա Համաբարբառ կանոնն Ա.-Ժ.

19ա-100ա Աւետարան ըստ Մատթէի.

103ա-154բ Աւետարան ըստ Մարկոսի.

156ա-243բ Աւետարան ըստ Ղուկասու.

^{*}) Նոյն՝ Համբարձում տեսարանի երկու պատկերի առկայութիւնը պատկերագրական շարքի ժամանակագրական խախտում է, որ հետեւան է գուցէ հետագայ նորոգման ժամանակ թերթերի խառնուածութեան եւ մի այլ ձեռագրի Համբարձում նկարի ներմուծման - Գ. Տ.-Վ.:

²) Vrej Nerses Nersessian, *A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Library Acquired since the Year 1913 and of Collections in Other Libraries in the United Kingdom*, The British Library, 2012, pp. 38-39, Dickran Kouymjian, "The Problem of the Zoomorphic Figure in the Iconography of Armenian Pentecost: A Preliminary Report," *Atti del Primo Simposio*, Venice, 1978, pp. 403-407:

245ա-302բ Աւետարան ըստ Յովհաննոս.

303ա-306բ Յիշատակարանք.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐԶՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ

10ա (Եւսեբի թղթի վերջում) Զանպիտան գրիչս եւ նկարիչս *Ղուկաս* յիշեցէք առ Տէր:

19բ Վա՛յ ինձ՝ քանաքիս համար թփանէք զիս թէ հայհոյէք:

23բ Վա՛յ ինձ, Քրիստոս, քեզ մեղայ (նման՝ 26ա, 37ա):

36բ Վա՛յ ինձ, Քրիստոս, ողորմեայ ինձ՝ Ովանէսիս:

44ա Թովսք լաւ չէ կոկած. անմեղադիր [լեր]:

49ա Վա՛յ զիս, զի չեմ բաւական աս բանիս, մեղատուր *Ովանիսիս*:

58ա Վա՛յ ինձ, թէ ոց լինիմ լերիս, / ճաններն առին ի հոգիս, / այլ չթողին ոսկերացս միս, / միթէ Աստուած անէ մեզ լիս:

59ա Պարոն *Շահումաղէն* յիշեցէք, որ բազում սորվեցուց մեզ:

59բ *ԶԱնպրիշատն* յիշեցէք. բազում ճաշն եբեր:

61բ *Ովանէս*:

64ա Պարոն *Զտիբէկի* յիշեցէք. [Վա՛յ զիս] *Ովանս*՝ վատ գրիչս [յիշեցէք]:

64բ *ԶՅովհաննէսն* յիշեցէք, որ իմ է հայր:

73բ Վա՛յ զիս, մի՛ մղադրէք, մոնք հաց արաւ դուս տանելիս: Պարոնտէր *Ոսկան* էրեկ հաց մեծաց ած. *Կաւ* է:

79ա Վա՛յ մեզ, որ *Պահարոպուն* խիստ ա նեղել զմեզ:

79բ Մեզ քանաքին չէ, թիթիայ ու նշխտին:

100ա Պարոն *Զտիբէկի* մեղքն բարձցէ ի դառն աշխարհէ. ամէն: Պարոն *Շահումաղէն* յիշեցէք: *Ովանէս* գրիչս յիշեցէք:

117ա Թովսքս չէ լաւ, անմեղադիր[ր]. *Ովանէս*, վա՛յ խեւ *Ովանէ*, իմ հայրն *Ոհանէս*:

120բ Վա՛յ թխթիս դարան:

124ա Աստուածատուրն, որ մեզ Ա. (1) ճաշ եբեր, արհնեա՛:

173բ Տէր Յիսուս Քրիստոս, քո աստուածային մարդասիրութեամբ ոպէս զարդարեցեր ԲԺ.ան (12) վարդապետն ի սուրբ արհայնութեան քո եւ արժանի արարեր, այնպէս արժանի արասցես *զՄիքայէլ* վարդապետն ԲԺ.նից (12), որպէս մայր ի վերայ որդոյ խնամս արկէ, այնպէս ի վերայ մեր գրգուռեցէ, եւ բազում անգամ ճաշակեաց մեզ սիրով ի վերայ Աւետարանիս:

302բ Փառք համագոյ, համապատիւ, զուգակշիռ անձնատուր Երրորդութենէ՝ անբաժանելի, անպարագրելի, աննառելի, անգննելի ան|303ա|գննելի, անշուշափելի, անթարմամբելի Հայր եւ Որդի եւ ի Հոգին Սուրբ: [Շ]նորիւ Տեառն Աստուծոյ եւ ողորմութեամբ նորին սկսայ եւ Սուրբ Հոգովն կատարեցի զշորեմեան Աւետարանն, որ է Բան Աստուած եւ սուրբ տնաւրէնութեանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ. եւ նուաստ եւ բազմավեր, անյիշելի *Ղուկաս* ի

յանկ եւ ի յաւարտ հանի զսուրբ Աւետարանս ի յընդիր արինակէ լաւ, ի յայսմ դառն եւ ի շար ժամանակիս, զոր արինակ՝ անաւրէն յագգն **Աւթմանեցոյն** եկեալ յերկիրն **յԱյրարատան** եւ բազում վնաս արար, եւ բազում սրախող-խող եղեալ, եւ 4/8. (60.000) հոգի գերի եւ սուրն տարեալ:

[Ե]ւ Արդ, չորից Աւետարանաց բազում արինակաւ ցուցանի, զի Դ. (4) գեա ելանէ յեղեմայ եւ ոռոգանէ զաշխարհս՝ Փիտոն եւ Գեհոն, Տիգրիս եւ Եփրատէս: Նոյնպէս եւ չորեքին Աւետարանս լցին զաիեզ|303բ|երս փարոզոյթեամբ սուրբ առաքելոցն, եւ առոգեցին զցամաքեալ բնութիւնս մարդկան՝ հաւատով սուրբ Երրորդութեան: Եւ չորս կերպի տեսանի աթոռ աստուածութեանն՝ մարդ, առիծ, եզն, արծիւն. եւ սուրբ Աւետարանս՝ Մարդն՝ Մաթէոս, Առիծ՝ Մարկոս, Եզն՝ Դուկաս, Արծիւն՝ Յովհաննէս: Եւ չորս դէմք աշխարհիս՝ Արեւելք եւ Արեւմուտք, Հիւսիս եւ Հարաւ: Դ. (4) թեւ խաչին, Դ. (4) անկիւն սեղանոյն, Դ. (4) հակառ եկեղեցոյն եւ Դ. (4) գիր անուան սուրբ Երրորդութեան՝ Հայր եւ Որդի եւ Հոգի Սուրբ: Չորս տարեւրք աշխարհիս՝ հողն, ջուրն, աւղն եւ հոտն, չորս առաքինութիւն մարդոյն՝ խոհեմութիւն, արիւթիւն, ողջախոհութիւն, արդարութիւն: Չորս կերպի խոսի Աւետարանն՝ Քրիստոսի՝ պատգամ եւ աւետիք եւ պատուիրան եւ սպառնալիք: |304ա| Ուստի տեսեալ սմա աննառ փրկագործ տնաւորութեան խորհուրդ՝ գովելի եւ մաքրամիտ արհայ արհայիշ, իշխանաց իշխան, պարոն պարոնաց պարոն **Միրզաջան**, եւ ամուսին իմ՝ պարոն **Խատիհայ Սուլթան**, եւ մեծ որդին իմ՝ **Նարինբէկ**, եւ կողակիցն իւր՝ **Գուլաղէն**, եւ կ[ր]սեր որդին՝ **Ատիբէկ**, կողակից՝ **Խոնծիաթուն**, եւ դուստր իմ՝ **Գուլթէզէն**, եւ կ[ր]սեր եղբայն իմ՝ պարոն **Գալուստն**, եւ կողակից՝ **Մարիանն**, եւ միւսն եղբայրն՝ պարոնտէր **Յովհաննէս**, ամուսին՝ **Ատիփաշէն**, որդին՝ **Թադրիգուլին**, եւ միւս եղբար՝ **Ներսէս**, կողակից՝ **Խոնքափաշէն**, որդին՝ **Դուլիջան**, **Սիմոնբէկ**, **Էլաղէն**, որդին **Սատաղէն**: Եւ թոռներն իմ՝ **Ամիրբէկն**, **Ազիբէկ**, **Արզումբէկ**, **Անիբէկ**, եւ փոյր[ֆ]ն իմ **Գավար**, **Սալթան**, **Եղիսաբէթ**: Որ աւարտեցաւ սայ ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս եւ ի |304բ| թվականիս հայոց ՌԼԲ. (1583): Եւ գրեալ էր Մաթէոս գլխէն միշտ Մարկոս գլխի այն տեղն, որ ասէ՝ «[գին]չ տացէ մարդ փոխանակ անձին իւրոյ» (Մրկ. Ը. 37). եւ զմնացեալն՝ Դ. (3) գլուխ, ետ գրել պարոն Միրզաջան՝ ձեռամբն **Դուկաս աբեղանին**. ամէն:

Դարձեալ յիշեցէք պարոն **Միրզաջան** եւ պարոն **Գալուստն**, որ ջերմեռանդ սրտի, հաստատուն յուսով, կատարեալ հաւատով ցանկացան ի այս աստուածախաւս եւ վարդափոթի բուրաստանիս. եւ կատարեցաւ սուրբ Աւետարանս ի դուռն հոյակապ եւ զմբէթայծեւ եւ կաթողիկաշէն **Յոհանավնուց Սուրբ Կարապետիս**, **Սուրբ Վարչամակիս**, **Սուրբ Ստեփանոս Նախավկայիս** եւ այլ ամենայն սրբոց, որ ա[ւ]յտ կան հաւաքեալ: Բերեալ սուրբ Աւետարանս ի գիւղայնադաւ **Կարբի** եւ ետ ի դուռն **Սուրբ Աստուածածնին**՝ յիշատակ իւր եւ ծնաւոյց իւրոց՝ կենդանեաց եւ ննջեցեցոց. ամէն:

[305ա] Դարձեալ յերես կանկալ (=անկեալ) աղաչեմ զձեզ՝ որք հանդիպիք սմայ տեսութեամբ, արինակելով կամ գաղաբարելով, յիշեցէ՛ք զվերոյ գրեալս՝ պարոն **Միւրզաջան** եւ պարոն **Գալուստն**, որ ցանկացան ի այսմ վարդափրփր լուսափայլ Աւետարանիս, ետ յիշատակ ի դուռն **Կարբոյ Սուրբ Աստուածածնի**ն՝ յիշատակ ինձ եւ ծնաւոյ եւ ամենայն արեան մերձատրացն. ամէն:

Աստուած զէն քահանայն եւ ժողովուրդն արհմէ, որ ուղիղ սրտիւ, լի բերանով Աստուած ողորմի ասէ. եւ Աստուած ձեզ ողորմեսցի իւր միսանգամ գալըստանն. ամէն: Յիշեցէ՛ք զ**Միւրզա**յ վարդապետ, որ զբազում աշխատանք արաւ ի գրելն Աւետարանիս՝ վերայ մեր:

Վա՛խ, վա՛խ. խիստ նեղացայ ի գրելն եւ ի նկարելն Աւետարանիս՝ ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս Ռ. (1000) տեղ փոխեցի:

(Փորձել են ջնջել)՝ Վայ հաց, վայ հաց, քանի՞ թողուս:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՀԵՏԱԳԱՅԻ

1. 305բ (1687 թ.) Զվերջին գրնաւ Սուրբ Աւետարանիս ըզբարեմիտ եւ աստուածասէր տանուտէրն *Մարտիրոսն (մինչ աստ կարմիր թանաքով)*, որ ստացաւ ըզսայ ի հալալ վաստակոց իւրոց՝ յիշատակ իւր ծնողացն՝ հաւրն *Ջանաղին* եւ մաւրն *Մէլիքին*, *Մարտիրոսին* եւ եղբաւրն՝ *Կիրակոսին*: Արդ, աղաչեմք զձեզ, սուրբ քահանայք, յորժամ կարդէք զսրբազան Աւետարանն յիշեցէ՛ք ի մաւրափայլ յաւապս ձեր ըզգնաւոյ սուրբ Աւետարանիս *զՄարտիրոս* եւ զծննւաւոյն իւր՝ *Ջանաղեն* եւ զմայրն իւր՝ *զՄէլիքն*, եւ զկողակցին իւր *ըզԹամամն*, եւ որդիքն՝ *զՊողոսն* եւ *Պէտրոսին*, եւ մեծ եղբայրն իւր՝ *զԿիրակոսն*. առ Աստուած հանգուցեալ է, եւ փոքր հանգուցեալ էր Կիրակոսն. <արարիչն Աստուած երկայն աւուրս հանգուցեալ է>. արարիչն Աստուած երկայն աւուրս պահէ. ամէն:

Գրեցաւ <սուրբ Աւետարանս յիշատակարան> սուրբ Աւետարանս յիշատակ *Մարտիրոսին* եւ ծնողին՝ հօրն *Ջանաղին* եւ մօրն՝ *Մէլիքին* եւ եղբարցն՝ հանգուցեալն *Կիրակոսին* <եւ հանգուցեալն Կիրակոսին>. թվական ՌՃԼԶ. (1687)*:

2. ա. 306ա (1734 թ., նորոգման) Այլ եւ կրկին եւ վերստին յիշեսցով վերջի նորոգող սուրբ Աւետարանիս՝ այլ եւ ի նոյն ազգէն /// [զ] *Սարգիս*, կողակիցն՝ Գարանն, մեծ որդին՝ *Յովակիմն*, կողակիցն *Հուրիխանն*, սոցա որդին *Դանէն*, զթոռն *Արզումբէկ*, *Եղիազարն*, դուստ[ր] Նուարս (°), նա եւս Դանէ[ի] կողակիցն՝ *Դօլուաթն*, բուրն *Վարդիթրն*, *Մայրանն*, եւ *Գեարան*:

* Թուականը եղծած է. Ճ-ն Մ է դարձուած, Լ-ն՝ է – Գ. Տ-Վ.:

Յիշեսցով կրսեր որդին պարոն **Գրիգորն**, կողակից **Խանզատէն**, **Հերիքն-ազն**. անդրանիկ որդին՝ **Պետրոս** խոհեմամիտն եւ **Սարգիսն**, **Սանդրոսն**, դու[ստ]րն՝ **Մարգարիտն**, **Հօռօմսիմէն**, յանիկն՝ Մայրանն: Սուրբ Աւետարանս օրհնէ **Պետրոս** չարպին (*). նա նորոգեալ ետ Աւետարանս: Օրհնեալ լինի **Պետրոսն** եւ կողակիցն **Գեարան** խաթունն:

Թվին ՌՃԶԳ. (1734), Յունիս ամսո ԻԴ. (24) երանելիք հարք իմ եւ եղբարք, յիշեցէք գմափրափայլ յաղօթս ձեր թուական գրօղ եւ վեր[ա]կացու կազմող սուրբ Աւետարանիս **Աստուածատուր** ախմար իբր ֆահանայ, եւ յիշէք ի Տէր Քրիստոս. ամէն. Հայր մեր՝: Ժամանակն առատ է՝: Բայց հայք գիրք բազումք ի ձեռս օսմանցոց զմնացեալ, կամք ի տագնապի, որպէս զԻսրայէլ ի ձեռս փարաւոնի. վախ, վախ, հայք կան ի մէջ տարկուսի:

Ղգըլբաշն դեռեւս ջանայ առնուլ ի յերկիրն իւր. Աստուած ազատ[եաց]է:

բ. 306բ Ունիմք հոգեւորական մխիթարանք առ հայրն մեր սրբազան վեհ կաթողիկոսն Տեառն **Աբրահամ**՝ զարդարեալ հոգի հովին մեր վեհ: Եւ սուրբ Երուսաղէմայ յառաջնորդ Տեառն **Գրիգոր** աստուածաբանութեան վարդապետաց վարդապետն՝ երից երանեալն, եւ Կոստանդնուպօլսայ պատրիարք **Յովհաննէս** վարդապետ ֆաշ բարունին՝ **Բաղիշեցի** վեհ: Եւ սուրբ գահին մերոյ եւ յառաջնորդ **Յակոբ** աստուածաբանութեան հեզահոգի վարդապետի՝ ֆաշ եւ հոետորի: Յիշեսցիք ի մափրափայլ յաղօթս ձեր ի Տէր. ամէն:

Յիշեցէք **Կարբու** Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցո ֆահանայն՝ աւաքեցէք Տէր **Աստուածատուրն**, Տէր **Ազարիէն**, Տէր **Յարութիւնն**, Տէր **Ղեվոնդն**, Տէր **Սարգիսն**, Տէր **Կիրակոսն**, լուսարար Տէր **Սարգիսն**, ժամկոչ **Դանէլն**: Յիշեսցիք ի սուրբ եւ մագուր յաղօթ ձեր. ամէն:

գ. 306բ (1734 թ., նորոգող-վերակազմողի) Աւետարանիս կազ[մ]ող եւ նորոգող Յոհաննավանցի **Վարդան** արեղ[այս յիշեցէք] եւ դոմ յիշեալ լիջիք յառաջի Քրիստոսի:

ԳՐԶԱՓՈՐԶ՝ 306բ նոտրգիր՝ «Հայրք մեր [եւ ե]ղբարք, գիտասցիք»:

3. Monday, December, 3, 2018 15:45 (Email)³

Hello Hera,

The condition of the bible [sic] is fine to very fine. I can have a detailed condition report put together if here is a serious interest in acquisition. It was acquired by the Barakat family from the private collection of a Mr Ajamian* Jerusalem, 1980.

³ Սա ձեռագիրը վաճառողի՝ «Barakat Gallery» ընկերութեան տնօրէնին ուղարկած անգլերէն հակիրճ տեղեկութիւնն է:

* Սա Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց միաբանութեան նախկին անդամ Շահէ արք. Անէմեանն է:

You can read more details about it below. Please see additional details photos provided in the folder attached.

This gorgeous illuminated Armenian Bible consists of six hundred and twenty pages*. The pages of text are generally arranged in two vertical columns ranging from twenty to twenty two lines written in black characters although some words and capitals are distinguished with red ink. There are twenty full page miniature illuminated scenes detailing the life of Christ. Some of these scenes include the *Annunciation*, the *Nativity* the *Presentation in the Temple*, the *Baptism of Christ*, the *Transfiguration*, the *Resurrection of Lazarus*, the *Entry into Jerusalem*, the *Washing of the feet*, the *Crucifixion*, the *Entombment*, the *Descent into Hell*, the *Ascension* and the *Last Judgment*. In addition there are full page portraits of the four gospel writers: Mathew, Mark, Luke and John. These illuminated pages feature an extended palette of colours, including blues, greens, and yellows. The entire book is encased in a leather binding and the front cover is decorated by a silver repousse cross adorned with five rosettes. The colophon, an inscription in the back of a manuscript that details facts related to its production, mentions two scribes by name: Lucas (most likely the illustrator) and his sister Elisabeth under the sponsorship of Mirza Djan. It also states that the work was produced for the borough of Garbi located in the plains of Ararat Mountains in the year 1583 A. D.

Ըստ գրչի հաղորդման՝ Աւետարանը գրուել է «գմբէթաձեւ եւ կաթողիկաշէն» Յովաննավանքում՝ Սուրբ Կարապետում⁴, «ի թվականիս Հայոց ՌԼԲ. (1583): Առաջին գրիչ Ովանէսը (նրա գրառումները տե՛ս 44ա, 49ա, 59բ, 61բ, 64ա, 64բ եւ 100ա) «*ընտիր օրինակի*» հիման վրայ Աւետարանի ընդօրինակումն սկսել եւ հասել է մինչեւ Մարկոսի Աւետարանի Ը. գլխի 37 համարի՝ «[զ]ի՞նչ տացի մարդ փոխանակ անձին իւրոյ» հատուածը: Ըստ ամենայնի նրա պատուիրատուն եղել է «պարոն Զտիբէկ» անունով մէկը (տե՛ս 64ա եւ 100ա), այլեւ՝ նրա աշխատանքին օժանդակել են Անպրիշատը (59բ) եւ Շահումաղան (100ա): Անյայտ պատճառով ձեռագրի գրչութիւնը շարունակել եւ ծաղկումն արել է Դուկաս արեղան՝ «*մնացեալն Գ. (3) գլուխ ետ գրել պարոն Միրզաջան, ձեռամբն Դուկաս արեղանին*» (304բ): Այսինքն՝ ձեռագրի երկրորդ գրիչը եւ ծաղկող-նկարիչը Դուկաս արեղան է. որպէս ծաղկող՝ նրա ստորա-

* Երեւի մօտաւոր՝ սխալ հաշիւ է, ըստ որի ձեռագիրը պէտք է ունենար 310 թերթ (620: 2 = 310), մինչդեռ ունի ընդամենը 306 թերթ - Գ. Տ-Վ.:

⁴ Յովհաննավանքի մասին տե՛ս Կորիւն Ղաֆաղաբեան, «Հովհաննավանք», *Քրիստոնեայ Հայաստան հանրագիտարան*, Երեւան, 2002, էջ 611-613, Patrick Donabedian, “Yovhannavank” or Hovhannavank”, in Jean-Michel Thierry, *Armenian Art*, New York, 1987, pp. 591-592.

գրութիւնն առկայ է Եսեբիոսի թղթի աւարտի ստորին լուսանցում. «Զանպ-խտան գրիչս եւ նկարիչս Դուկաս յիշեցէ՛ք առ Տէր» (10ա). նա նաեւ հեղինակն է գլխաւոր յիշատակարանի (303բ-305ա), նրա աշխատանքին էլ օժանդակել է Միքայէլ վարդապետը (305ա): Այս բոլոր մարդկանց մասին պատկան գրականութեան մէջ կենսագրական տեղեկութիւններ չկան⁵:

Երկրորդ մեկենաս-պատուիրատուներ պարոն Միրզաջանը⁶ եւ պարոն Գալուստը գրչութեան աւարտից անմիջապէս յետոյ ձեռագիրը նուիրել են Կարբի գիւղաւաղաւի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցուն:

Հետագայ յիշատակագրութիւնների համաձայն՝ տանուտէր Մարտիրոսը, ՌՃԼԶ.՝ 1687 թուականին Աւետարանը գնել է ի յիշատակ իր եւ իր ծնողների: Իսկ ՌՃԶԳ.՝ 1734 թ. յունիսի ԻԴ.՝ 24ին գրուած յիշատակագրութիւնը հաստատում է, որ Կարբիի Ս. Աստուածածին եկեղեցու աւագերէց Աստուածատուր Բահանայի մեկենասութեամբ այդ թուականին Յովհաննավանցի Վարդան արեղան նորոգել եւ երկրորդ անգամ կազմել է ձեռագիրը: Ենթադրելի է, որ տերունական պատկերների եւ Եսեբեան Համաբարբառի կանոնների հերթագայութիւնը խախտուել է այս նորոգման ժամանակ: Ըստ այսմ՝ 1734 թ. ձեռագիրը դեռեւս Կարբիի Ս. Աստուածածին եկեղեցում էր, աւելին՝ այստեղ յիշատակուած են նոյն եկեղեցում պաշտօնավարող եօթ Բահանաների անունները, որ Կարբի գիւղաւաղաւի բազմամարդութեան նշանակ է: Անյայտ է՝ որտեղի՞ց ձեռք բերած լինելով, 1980 թ. Երուսաղէմի հայոց Սրբոց Յակոբեանց վանքի միաբանութեան նախկին անդամ Շահէ արք. Անէմեանը ձեռագիրը վաճառել է «Բարակատ» ընկերութեանը:

* * *

Ձեռագրի գրչավայր Յովհաննավանքի (ներկայիս Արագածոտնի մարզի Աշտարակի շրջանում, Քասաղ գետի աջ ափին) առիթով վկայակոչենք Մաշտոցեան Մատենադարանի (այսուհետեւ՝ ՄՄ) Հ^մ 1328 ձեռագիր «Ժողովածու»ն, որի գրիչն իր ուշագրաւ յիշատակարանում յայտնել է. «Եւ արդ, գրեցաւ գիրքս... ի թվականութեանս Հայոց Զիէ. (1278), ի գեղաքաղաքս Կարփի, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածինս եւ Սուրբ վկայարանիս Կիրակոսի եւ

⁵ Նորայր Արք. Մովսէս Գողարեան, *Հայ նկարողներ (ԺԱ. -ԺԷ. դար)*, Երուսաղէմ, 1989, Հ. Աճառեան, *Հայոց անձնանունների բառարան*, հ. Ա-Ե., Երեւան, 1942-1962, պարունակում է միայն մինչեւ 1500 թ. եղած գրիչների անունները: Այս ծաղկողի անունը չկայ նաեւ հետեւեալում՝ Ասադիկ Գեղեցեան, *Հայ մանրանկարիչներ. Մատենագիտութիւն. Թ-ԺԹ. դդ.*, Գահիրէ, 1998, էջ 353-655, որ կայ միայն Դուկաս անունով՝ ԺԷ. դարում Սիւնիքում գործած երկու ծաղկողի անուն:

⁶ Միրզաջան անձնանունը յիշատակուած է 1549-1601 թթ. ընթացքում. տե՛ս Հ. Աճառեան, *Հայոց անձնանունների բառարան*, հ. Գ., Երեւան, 1946, էջ 353 (այսուհետեւ՝ Աճառեան, ՀԱԲ, հատորահամար եւ էջահամար):

Յուզիտեա»⁷: Իսկ 1497 թ գրուած՝ ՄՄ Հ^մ 158 Աւետարանում առկայ հետագայ՝ Ժէ. դարի նոտրգիր մի յիշատակարան էլ տեղեկացնում է, որ «նորագիղ-իցի ես՝ Զիւլաւնց Խէչատուրի որդի Դաւիթս շինեց[ի] Յովհաննավանից յանապատի Սուրբ Աստուածածնի յեկեղեցոյ ե. (5) մաղն՝ իմ հալալ արթեան»⁸:

Ձեռագրիս ստեղծման միջավայրի եւ ստեղծողների մասին ճշգրիտ տեղեկութիւններ փաղեղու համար հարկ էր ունենալ Հայերէն ձեռագրերի ԺՁ. դարի յիշատակարանների ժամանակագրական կարգով տպուած հատոր(ներ)ը, որոնք առայժմ չկան: Սակայն, փոխարէնը, առկայ են Ժէ. դարի առաջին վաթսնամեակի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարանների եռահատորեակը եւ Մաշտոցեան Մատենադարանի մանրամասն ձեռագրացոյցակի առաջին տասնհատորեակը՝ 1-3400 համարակիր միատրների նկարագրութիւններով⁹: Մեր պրպտումների արդիւնքում շափագանց հետաքրքրական համարեցինք վերջինիս մէջ ներկայացուած՝ 1631 թ. ընդօրինակուած մի «Ժողովածու»՝ ՄՄ Հ^մ 2381. 325 թերթանոց այս ձեռագրի մի մասը (1ա-280ա) գրել է Ստեփանոս Բահանան¹⁰, երկրորդ մասը (280բ-325բ)՝ Մարտիրոս Զահրնկալը, ծաղկել է Սիմէոն աւագ սարկաւագը, թուղթը կոկել է Մարտիրոս ընթերցողը. ստացողը՝ Մովսէս Գ. Տաթեւացի կաթողիկոսն է (1629-1633 թթ.):

Շատ ուշագրաւ է, որ այս ամէնով հանդերձ, ձեռագրի ստեղծող անձինք եւ գրչութեան հանգամանքները ներկայացուած են Մովսէս կաթողիկոսի աշակերտ Դուկասի շատ ընդարձակ յիշատակարանում (ՄՄ Հ^մ 2381, էջ 247ա-258ա), որ աւելի շատ՝ նոյն կաթողիկոսի կենսագրութիւնն է եւ որի աւարտի

⁷ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Բ. Դ., կազմեցին՝ Ա. Քէօշկերեան, Կ. Սուքիասեան, Յ. Քէօսէեան, խմբագր.՝ Փ. Անթաթեան, Յ. Քէօսէեան, Ա. Ղազարոսեան, Տ. Շահէ քհն. Հայրապետեանի, ցանկերը կազմեց՝ Վ. Դերիկեանը, Երեւան, «Նայիրի» հրատ., 2008, էջ 936:

⁸ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի. Բ. Ա., Կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, Ա. Զէյթունեան, Փ. Անթաթեան, խմբագր.՝ Ա. Մնացականեանի, Օ. Եգանեանի, Երեւան, 1984, էջ 644: Թ. Խ. Յակոբեան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշեան, Յ. Խ. Բարսեղեան, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Բ. Յ, Երեւան, 1991, էջ. 37: Ս. Աստուածածին եկեղեցու կառուցման ժամանակը համարում են 1691-1699 թթ.:

⁹ Հայերէն ձեռագրերի Ժէ. դարի յիշատակարաններ, Բ. Ա.-Գ. (1601-1660 թթ.), կազմեցին՝ Վազգէն Յակոբեան, Աշոտ Յովհաննիսեան, Երեւան, 1974-1984 (այսուհետեւ՝ Ժէ. դ-ի յիշ-ք): Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Բ. Ա.-Ժ. (ձեռագիր 1-3400), Երեւան, 1984-2019 (այսուհետեւ՝ Մայր ցուցակ ՄՄ):

¹⁰ Այս գրիչն ունի ուշագրաւ մի յիշատակագրութիւն. «Զմեղուցեայս յիշեցէ՛ք Ստեփան անուն, որ յոյժ նեղացայ, բայց ստացողէն վախեցայ, Տէր Աստուած զինք ամրաժաժուկ պահէ մինչ ի խորին ծերութիւն. ամէն». տե՛ս Ժէ. դ-ի յիշ-ք, Բ. Բ., էջ 432. հմտմ.՝ Մայր ցուցակ ՄՄ, Բ. է., ՄՄ ձեռ. Հ^մ 2381՝ էջ 1143-1158 (յաւկապէս՝ էջ 1146):

մասը վերաբերում է Յովհաննավանքի միաբանութեանն ու նրա անդամներին: Ականատես-հեղինակ Ղուկասի շարադրանքը հարուստ է արժեքաւոր տեղեկութիւններ է հաղորդում «*դառն ու վշտաբեր*» ժամանակաշրջանի, անուանի եկեղեցական գործիչ Մովսէս Տաթեւացու եւ Յովհաննավանքի («*որ է այժմ դպրոց*») մասին: Ղուկասը շատ բարձր է գնահատում իր ուսուցիչ Մովսէս Տաթեւացու կենցաղը՝ այն նմանեցնելով «*ի վարս սբ. հայրապետին Յոհաննու Օձնեցոյն*»: Զօմարաբեռնելու համար, ուշադրութիւն դարձնենք մի քանի կարեւոր տեղեկութիւնների վրայ:

«*Եւ արդ, եզեւ սկիզբն եւ կատարումն այսմ գծագրութեանս ի յերկիրս Արարատեան, ի յոտն Արագածու, ի սահմանս գիւղաքաղաքին Կարփու, ի հրեշտակաբնակ մենաստանս Ս. Կարապետի, ընդ հովանեաւ բարձրաբերձ երկնահանգէտ Ս. Աստուածածնի տաճարիս, որ մակադրեալ յորջորջի Յոհանավանք, որ է այժմ դպրոց, եւ ժողովեալ կան յոլով համբաւատիպ մանկունք ի յուսումն եւ ի վերձանութիւն աստուածաշունչ գրոց, հրամանաւ ե ծախիւք տեառն Մովսէսի սրբազան կաթողիկոսի ընդհանուր հայկազեան սեռի կրկին լուսաւորչի*»¹¹:

Կարծում ենք, որ այդ «համբաւատիպ» վերձանողներից մէկը կամ Մովսէս Տաթեւացի կաթողիկոսի վարժագիր Ղուկասը նոյն՝ մեր խնդրոյ առարկայ Աւետարանի գրիչ-ծաղկող Ղուկաս արեղան է*։ «*զիս՝ զտառապեալ մեղօք մեղեալ Ղուկասս, որ կամ ի կաճառ վերոյգրեալ հարցս եւ եղբարցս իբրեւ սկիւլայն ի ջոլիրս խաշանց, եւ որպէս զթխատեսակ զագոռաւս ի պարս աղանեաց, քանզի եւ ես՝ տրուպս եղէ խուն ինչ պատճառ գրութեան քերթողական տառիս այս, հրամանաւ սրբազան հայրապետիս մերոյ*»։ Գրիչը չափազանց գեղարուեստական պատկերումով է յայտնում իր դերը ձեռագրի գրչութեան մէջ՝ չափածոյ այս ստեղծագործութիւնով։

«*Որ հանապազ գենանի,
ի քաւութիւն մեզ բաշխի,
եւ միշտ մնայ կենդանի
ի յարտասուացն ժամի,
երբէք մտաւք ի սրտի,
թէ Տէր Փրկիչ աշխարհի,*

¹¹ Ժէ. դ-ի յիշ-ք, հ. Բ., էջ 424:

* Ներկայ յօդուածի խնդիր Աւետարանի՝ նրա ծաղկող Ղուկաս արեղայի եւ ՄՄ Հմր 2381 ֆերականագիտական ժողովածուի Ղուկաս վարժագրի միջեւ կայ 49 տարուայ (1631-1583) տարբերութիւն. երկու ձեռագիրն էլ գրուած են կանոնատու բոլորգրով, գրերի գծագրական տարրերի մէջ թէ՛ նմանութիւններ եւ թէ՛ տարբերութիւններ կան, որ կարող են լինել հետեւանք 49 տարուայ ընթացքում մարդու ձեռքի գրի փոփոխութեան կամ գրած ձեռագրերի բնոյթի (Աւետարանի եւ Քերականութեան գրերը կիրառա-ոճական տարբերութիւններ ունեն). ուստի յօդուածիս հեղինակի՝ երկու Ղուկասների նոյնացումն անհասկանալի չենք համարում – Գ. Տ-Վ.:

Ջնջեա՛յ գյանցանս Դուկասի»¹²:

Դուկասն իր յիշատակարանն աւարտելուց առաջ խնդրում է «յիշման արժանի առնել»՝ Յովհաննավանքի միաբանութեանը՝ այն «բազմահոյլ եղբարց... որ մեծաւ աշխատութեամբ... ի վայելումն ուսումնասէր մանկանց» մասնակցել են ձեռագրի ստեղծմանը (սրբագրում, ծաղկում, կազմում, թղթի կոկում)։ Եւ ապա՝ «Մ՛վ պատուական իմաստունք, զտկար Դուկասս յիշեցէ՛ք յաղօթս ձեր»¹³:

ՄՄ 235 ձեռագիր Աւետարանի (1365 թ.) 1632 թ. Կարբիում արուած նորոգման յիշատակարանում առկայ են անուններ՝ «եղբարս իմ Գալուստին... որդոյ իմոյ Կիրակոսին, Մարտիրոսին... եղիսաբեղն»¹⁴, որոնք կան նաեւ մեր Աւետարանի յիշատակարանում:

Մեր Աւետարանի հետագայի յիշատակագրութիւնների մէջ ուշադրութեան է արժանի 1687 թ. գրուածը, ըստ որի՝ Աւետարանի «վերջին ստացողը» Մարտիրոս տանուէրն էր (305ա): 1734 թ. յունիսի 24ի գրութիւնը յիշում է Աւետարանը կազմել տուող Աստուածատուր ֆահանային: Այս յիշատակարանի ժամանակագրական ստուգութիւնը փաստուած է այն հանգամանքով, որ գրիչը յիշում է իր ժամանակի «երիցս երանեալ» եկեղեցականների՝ «Երուսաղէմայ յառաջնորդ Գրիգոր աստուածաբան, որ է վարդապետաց վարդապետն» (Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարհ՝ 1715-1749), ապա «Կոստանդնուպօլսայ պատրիարհ սուրբ Յովհաննէս վարդապետ ֆաշ րաբունի Բաղիշեցի» (Յովհաննէս Կոլոտ Բաղիշեցի՝ 1715-1741) եւ օրուայ կաթողիկոս Աբրահամ (Աբրահամ Գ. Կրետացի, 1734-1737)¹⁵: Ըստ ամենայնի Աստուածատուր ֆահանայի մեկենասութեամբ՝ ձեռագրի վերջին «կազմողը եւ նորոգողը Յովհաննավանեցի Վարդան արեղան է» (306բ), այսինքն՝ այս վերակազմութիւնը եղել է նոյն 1734 թուականին:

* * *

ԺԶ. դարի երկրորդ կեսն այն ժամանակաշրջանն էր, երբ օսմանեան Թուրքիայի եւ սեփեան Պարսկաստանի միջեւ մղուած աւերիչ պատերազմների շղթան շարունակուեց 1578ից մինչեւ 1639 թ., երբ վերջին թուականիս

¹² ԺԷ. դ-ի յիշ-ք, հ. Բ., էջ 431: Այս մաղթամբը բանաստեղծական խորհրդատրութեամբ ակնարկութիւն է Սրբազան Պատարագի Հաղորդութեան խորհուրդին «եկ ի սրբել եւ ի կեցուցանել զմեզ. որ ընդ Հօր նստիս եւ աստ պատարագիս»:

¹³ ԺԷ. դ-ի յիշ-ք, հ. Բ., էջ 431-432:

¹⁴ Մայր ցուցակ ՄՄ, հ. Ա., էջ 1041-428, ԺԷ. դ-ի յիշ-ք, հ. Բ., էջ 475:

¹⁵ Նորայր Պօղոսեան, Գրիգոր Շղթայակիր Պատրիարք, Երուսաղէմ, 2017, Բաբգէն ծ. վ. Կիպէւրեան, Կոլոտ Յովհաննէս պատրիարք: Պատմագրական եւ բանասիրական ուսումնասիրութիւն, Վիեննա, 1904, Գ. Բամպոմբեան, Յովհաննէս պատրիարք Կոլոտ, Ստամպուլ, 1984, Պետրոս Հովհաննիսյան, «Աբրահամ Գ. Կրետացի», Հայ եկեղեցու հանրագիտարան, պրակ Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներ, Սուրբ Էջմիածին, 2008, էջ 11-12:

փետրուարի սկզբներին Զահաբում կնքուեց հաշտութեան պայմանագիրը¹⁶: Այս տարիներին վերաբերող պատմական գլխաւոր աղբիւրներն են՝ Գրիգոր Դարանաղցու ժամանակագրութիւնը, Առաքել Դարիժեցու Պատմութիւնը եւ աւելի նոր ժամանակների՝ Յարութիւն Թ. Տէր-Յովհաննէանցի Պատմութիւնը՝ Նոր Զուլայի երկհատորեակը¹⁷: Սակայն այս հեղինակների սկզբնաղբիւրներն, անկասկած, դէպքերի ականատես հայերէն ձեռագրերի գրիչների՝ այդ պատերազմներին ու ասպատակութիւններին եւ ծանր հարկապահանջութիւններին վերաբերող անգնահատելի արժէք ունեցող գրառումներն են: Ըստ Վազգէն Յակոբեանի՝ «հայ ժողովրդի ԺԴ-ԺԸ. դարերի լիարժէք պատմութիւնը չի կարելի գրել առանց ժամանակին ընթացակից յիշատակարանների բազմաբովանդակ եւ հարուստ նիւթերի օգտագործման»¹⁸: Այդպիսիներից մէկն այս Աւետարանի յիշատակարանն է. «ի յայսմ դառն եւ ի շար ժամանակիս. զոր արինակ անաւրէն յազգն **Ասքմանեցոյն** եկեալ յերկիրն **յԱյրարտեան** եւ բազում վնաս արար, եւ սրախողխող եղեալ, եւ ԿՌ. [60. 000]¹⁹ հոգի գերի եւ սուրն տարեալ...», կամ՝ «Վախ, վախ. խիստ նեղացայ ի գրելն եւ ի նկարելն Աւետարանիս՝ ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս Ռ. (1000) տեղ փոխեցի: Վայ հաց, վայ հաց, քանի՞ թողուս»: Հայաստանի եւ հարեան երկրների ժողովուրդների կրածը պատկերելու համար բաւարարունք մի արժէքաւոր յիշատակարանից փաղումով. «... Արդ, գրեցաւ սա յամի Ռ. եւ Լ. (1581) թըականիս մերում... ի թագաւորութեան տաճկաց Բուզանդիոն, որ այժմ Ստանբուլ ասի, սուլթան Մուրատայ, զոր հրամայեաց նախարարաց իւրոց եւ առաքեաց ի Վան՝ առ Խոսրով փաշայն իւր, թէ «Ժողովեա՛ զզարս քո եւ ե՛լ գնա՛ ի վերայ Կարմիր գլուխ աշխարհին՝ ի սահմանս Թաւրիզոյ, յառ եւ յաւար հար զտեղս եւ զերկիր նոցա, սպա՛ն, գերեցո՛յ, այրե՛ եւ աւերեա՛յ եւ ի յետս դարձի՛ր»: Եւ յորժամ լուաւ զհրաման թագաւորին իւրոյ մեծ փաշայն Խոսրով եւ ժողովեալ բազում զարս եւ յաւուր պահոց Առաջաւորին ասպատակեալ դիմեցին եւ գնացին դէպ յԱրեւելս՝ ի վերայ գաւառաց շահին, որ Կարմիր գլուխ ասի:

¹⁶ Percy Sykes, Sir, *A History of Persia*, London, 1930, 3rd edition, pp. 172-183; David Blow, *Shah Abbas, The Ruthless King who Became an Iranian Legend*, London, 2009, pp. 75-84; Justin Marozzi, *Islamic Empires. Fifteen Cities that Define a Civilization*, London, 2019. Տե՛ս Chapter II, 'Isfahan – half the world', pp. 255-277.

¹⁷ Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարանաղցոյ, հրատ. Մեսրոպ վրդ. Նշանեան, Երուսաղէմ, 1915, Առաքել Դարիժեցի, Գիրք Պատմութեանց, աշխ. Լ. Ա. Խանլարեանի, Երեւան, 1990, Յարութիւն Թ. Տէր Յովհաննէանց, Պատմութիւն Նոր Զուլայու որ յԱսպահան, հ. Ա-Բ., ի Նոր Զուլա, 1880-1881:

¹⁸ Ժէ. դ-ի յիշ-ք, հ. Ա., էջ 2.:

¹⁹ Հմմտ. Առաքել Դավրիժեցի, *նշ. աշխ.*, գլուխ ԾԵ., էջ 457 եւ էջ 550, ծնթ. 591: Գրիչ Ղուկասը եւ պատմիչը հաստատում են Յովհաննէս Մարեցու ժամանակագրութեան տեղեկութիւնը. *վերջինիս* բնագիրը, առաջաբանով եւ ծանօթագրութիւններով տե՛ս Մանր ժամանակագրութիւններ. ԺԳ. -ԺԸ. դդ., հ. Բ., Կազմեց Վազգէն Յակոբեան, Երեւան, 1956, էջ 235-255:

եւ գնացեալ հասին մինչեւ ի Թաւրիզ եւ ի Նախշուան եւ զբազում քաղաքս եւ զգեղս եւ զգաւառս աւերեալ քանդեցին. զարսն սրով սպանին, զկանայսն եւ զտղայսն գերի վարեցին եւ այնչափ անողորմն արարին, զի զտղայսն որորանով կալեալ եւ ընկեցին ի վառեալ թոնիրն ի մէջ կրակին... եւ ետ այնորիկ բրէին նիզակ եւ հարկանէին զտղայսն ի ծայրս նիզակաց եւ վերցուցանէին զնիզակսն յերկինս ի վեր եւ հարկանէին զտղայս ի վերայ քարի եւ ի վերայ փայտի եւ սպանանէին... եւ այլ բազում ազգի հնարս գործեցին, զի ոչ կարեմք պատմել եւ ոչ զաղէտսն ընդ գրով արկանել...»²⁰:

Անիշխանութիւնը, բռնութիւնները, աւերումներն այս անգամ էլ ամենավատ ազդեցութիւնն ունէին հայ հոգեւոր իշխանութեան կենտրոնի վրայ. խաւար ու դժբախտութիւն հաստատուեց Էջմիածնում, եւ մինչեւ ԺԸ. դարի երկրորդ կէտը մենք չենք կարող ցոյց տալ մի կաթողիկոսի, որ այդ թշուառ ժամանակներում առանձնապէս աչքի ընկած լինի իր բարոյական նկարագրով եւ վարչական ունակութիւններով: Ժամանակի ականատես պատմիչ Առաքել Դարիժեցին տխուր գոյներով է ներկայացնում հայ ժողովրդի՝ մասնաւորապէս հայ կղերականների վարքը, որոնք իրենց կոչումը թողած, «մելիքութիւն կամ տանուտէութիւն» էին անում: Դաւիթ-Մելիքեք եւ Սրապիոն կաթողիկոսների վէների շրջանում վեց-եօթը մրցակից կաթողիկոսներ կային. այդ վիճակը տեսեց 1587-ից մինչեւ 1630 թուականը, երբ Մովսէս Գ. Տաթեւացու կարճ գահակալութեան ընթացքում եկեղեցին վերադարձոնքի շրջան ապրեց:

Ղուկաս «գրչի եւ նկարողի» 1631 թ. ընդարձակ յիշատակարանը անգնահատելի կենսագրական տեղեկութիւններ է հաղորդում իր բնութագրումով՝ «ընդհանուր հայկազեան սեռի կրկին լուսաւորչի»՝ Մովսէս Գ. Տաթեւացու (1629-1633)²¹ եւ իր մասին: Մովսէս Տաթեւացին բազմաթիւ անգամներ մերժել էր՝ «ոչ կամէր վասն ծանր հարկի արքունի, որ կայր ի վերայ կաթողիկոսարանին»: Նա երուսաղէմում սովորել էր սպիտակ մոմ պատրաստելու արուեստը²² եւ մի առիթով սպիտակ մոմ էր նուիրել տեղապահ իշխան Ամիրզունա

²⁰ Մանր ժամանակագրութիւններ. XIII-XVIII դդ., հատոր II, Կազմեց Վ. Ա. Յակոբեան, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1956, էջ 251. հմմտ. Լորետա Դանեղեան, Առաքել Դարիժեցու երկը որպէս Սեֆեան Իրանի XVII դարի պատմութեան սկզբնաղբիւր, Երեւան, 1978, էջ 59-60, Միքայէլ վ. Զամչեան, Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1984, հ. Գ., գլ. ԺԲ., էջ 529-532:

²¹ Մաղափա աւր. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ., մասն Բ., Պէրոս, 1960, էջ 2339-2422, Աբր[համ] Զամ[իւնեան], Հայոց եկեղեցու պատմութիւն, Բ. մասն, Նոր Նախիջեւան, 1909, էջ 18-25, Գեորգ Տէր-Վարդանեան, «Մովսէս Գ. Տաթեւացի», Հայ եկեղեցու հանրագիտարան, Պրակ Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներ, Էջմիածին, 2008, էջ 177-178:

²² Մկրտիչ եպ. Աղամունի, Միաբանք եւ այցելութ Հայ երուսաղէմի, Երուսաղէմ, 1929: էջ 308-309, «Մովսէս Կթղ. Տաթեւացի»: 1624 թ. Սպահանում Մովսէս Տաթեւացու ջանքերով հիմնադրուել էր մոմ պատրաստելու մի գործարան:

Խանին, որն իր հերթին այդ մոմերից նուիրել էր Աբաս Ա. շահին: Վերջինս հիացել է այդ արհեստն իմացողին խնդրել է այն սովորեցնել իր պալատի արհեստատուներին: 1626 թ. թագաւորը ներկայ է եղել Ս. Ծննդեան եւ Ջրօրհնէի հանդիսութեանը եւ ստացել է սուրբ մեռոնի օրհնութիւն: Օրհնութիւնից յետոյ թագաւորը հայոց հոգեւոր պետին ընդունել է այս խօսքերով՝ «Աղաւթք քո հանապազ մարտակից լիցի մեզ, այլ դու խնդրեա՛յ յինչն զի՞նչ եւ կամիս, զի ընձեռեցից քեզ»: Մովսէս պատասխանել է. «Ոչ ունիմ ես կարիս մարմնաւոր իրաց, զի զպէտս իմ Տէրն իմ հոգայ օր ըստ օրէ», եւ փոխարէնը իրաւունք է խնդրել վերաշինելու եւ նորոգելու՝ «մեծի կաթողիկէին Վաղարշ-ապատու Սուրբ Էջմիածնին»։ Եւ թագաւորը նրան շնորհել է՝ «Լուսարարութիւն տուք եւ ո՛չ զկաթողիկոսութիւն»։ Երբ Շահ Սաֆին դառնում է թագաւոր, Սուրբ Էջմիածնի վանքը գտնուում էր «ծանրալուծ» հարկերի տակ, եւ Մովսէսը միջոցներ է փնտրում «ի մեծ հարկապահանջութենէն ազատել եւ զերծեալ» եկեղեցին: Մովսէսը «Ֆրիստոսասէր Խանա Նազարի»²³ միջնորդութեամբ տեսակցութիւն է ունենում թագաւորի հետ, եւ նրա խնդրանքը լսելուց յետոյ, «արեան ասում է. «Այրդ մեծաշուք եւ փառաւոր, ըստ խնդրոյ հայցման քո շնորհեցի քեզ՝ ազատեալ լիցի զեկեղեցի ձեր ի յարքունի հարկաց մերոց, այլ դու աղաւթիք նպաստ լե՛ր մեզ ի պատերազմի թշնամեաց»: Մայր Աթոռի վիճակը բարոտեղուց յետոյ Մովսէսն ընդունում է հայրապետական ձեռնադրութեան պատիւն ու աստիճանը 1629 թ. յունուարի 13ին՝ «յաւուր Տնօրենութեան Տեառն»։ Հետեւեալ տապանագիրը լաւագոյնս է բնորոշում նրա կարն հայրապետութեան շրջանի արդիւնաւէտ գործունէութիւնը.

«Այս է տապան դամբարանի
Եղեալ շիրիմի հանապարհի
Տեառն Մովսէսի վարդապետի
Ընտրեալ Ս. Հայրապետ,
Որ է տեղեան Տաթեւացի,
Նորոգող Ս. Էջմիածնի,
Բացող եւ շինող գմբէթի. թուին ՌՁԲ.»²⁴:

²³ Ֆարութին Թ. Տէր Յովհաննէանց, *նշ. աշխ.*, հ. Ա., էջ 158-159, Միֆայէլ Զամէեանց, *նշ. աշխ.* հ. Գ, էջ 574-575:

²⁴ Մովսէս Տաթեւացուն Աբաս եւ Սաֆի շահերի տուած հրովարտակները պահպանուել են եւ թուագրուած են 1627 եւ 1629 թթ. տե՛ս Յ. Գ. Փափագեան, *Մատենադարանի պարսկերէն վաւերագրերը*, Երեւան, 1959, Պրակ 2, *վաւերագրեր* Հ^{մբ} 18 եւ էջ 104-106: Ըստ Դատրիժեցու վկայութեան՝ Մովսէս Տաթեւացին Ֆարհապատից վերադառնալուց յետոյ «առանց յապաղելոյ գնեռն ի գործ էարկ նորոգութիւն սրբոյ Աթոռոյն, ի թուականիս մերում ՌՀԶ. (1627), ի Վարդավաթի պահոց երկուշաբթ ատուրն սկիզբն արարին շինութեան եւ նորոգութեան»: Կարողիկոսի տապանագրում նորոգութեան թուականը ՌՁԲ. (1633) է, իսկ նրա մահը տեղի է ունեցել 1633 թ. մայիսին:

Մովսէս Տաթևացոյ մասին կենսագրական տուեալներից մէկն էլ այն է, որ իմբը՝ գրիշը, եղել է կաթողիկոսի հիմնած Յովհաննավանքի դպրոցի սաններից մէկը. «*Թախանձեմ զհանդիպողքդ տառիս, յիշել ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեռն զիս՝ զտառապեալ մեղօք Ղուկասս, որ կամ ի կաճառ վերոյ գրեալ հարցս եւ եղբարցս, իբրեւ սկիւլայն ի ջովիւս խաշանց, եւ որպէս զթխատեսակ զագոռա ի պարս աղանեաց. քանզի եւ ես տրուպս եղէ խում ինչ պատճառ գրովթեան քերթողական տառիս այս, հրամանաւ սրբազան հայրապետիս մերոյ*»²⁵:

1583 թ. Աւետարանի պատկերաշարի հակիրճ լուսաբանութիւն

Որոշակի յայտնի է, որ հետագայ նորոգումների ժամանակ խախտուել է Աւետարանի սկզբում տեղադրուած պատկերաշարի հերթականութիւնը: Եւեքիոսի՝ Կարպիանոսին ուղղուած նամակի երկու էջերն իրարից հեռացած են եւ այժմ ունեն 10ա եւ 15բ էջահամարները, ուր խորանները տեղադրուած են (10բ, 13ա-բ, 14ա-բ, 15 ա-բ 17ա) էջերին, իսկ տերունական պատկերների շարքն սկսում է Համբարձման եւ Դատաստան Քրիստոսի (2ա-բ) նկարներով: Համբարձման պատկերը կրկնում է (9բ), իսկ Դատաստանն Քրիստոսի թեման ներկայացուած է երեք անգամ՝ միմեանցից տարբեր պիտակատրումներով (2բ, 11ա, 12բ): Այստեղ մեր նպատակը մեկնութիւններ տալը չէ իւրաքանչիւր մանրանկարի, որոնք մեծ մասամբ ընդունուած-աւանդական սկզբունքներին հարազատ են: Քանի որ այս գրիշ-ծաղկողի նկարզարդած այլ Աւետարաններ չունեն՝ իր իմբնւորոյն ոնի իւրայատկութիւնները բացայայտելու համար, պէտք է փորձենք միայն ընթերցողի ուշադրութիւնը հրաւիրել թեմատիկ այն նկարների վրայ, որոնք ունեն այս գրիշ-ծաղկողին ինքնայատուկ՝ սովորականից դուրս եկող տարրեր:

«*Մուտք երուսաղէմ*» (5բ) պատկերը կանոնական յօրինուածով է, բայց ունի նաեւ չափազանց ուշագրաւ մի մանրամասն. կենտրոնում առկայ արմատենի ծառից ձախ Յիսուսն է՝ իր աշակերտներով, իսկ աջում դիմաւորողներն են, որոնք հանդերձներ են փոքր աւանակի ոտքերի տակ: Արմատենու մի ճիւղի վրայ կանգած է յայտնի Զակէէոս մեծահարուստ մաքսաւորը, որ ցանկանում էր տեսնել Յիսուսին, բայց չէր կարող, «*զի կարճ էր հասակաւ*», ուստի եւ «*եւ ի ժանտաթգէնին, զի տեսանիցէ զնա*» (Ղուկ. ԺԹ. 1-4): Զակէէոսի նկարի դիմաց իրարից անջատ երկու բառով գրուած է. «*Ծառայ զարդարն*»: Սա պէտք է ընդունել եւ հասկանալ որպէս մի բառ՝ նկարի անունը՝ «*Ծառայզարդարն*» («*Ծառզարդար*», խօսակցական ձեւով նաեւ՝ «*Ծաղկազարդ*»), եւ ո՛չ որպէս

²⁵ Ժէ. դ-ի յիշ-ք, հ. Բ, էջ 431, Մայր ցուցակ ՄՄ, հ. Է., էջ 1156, ձեռ. Հ^մ 2381, էջ 257ա: * Սկիւլայ – Σκύλλα - յունական դիցաբանութեան մէջ առասպելական հրէշ, որ նստած էր Սիկիլիայի նեղուցի փարայրում եւ ընկղմում էր նաւերը, կամ երկու խոշոր վտանգ, որոնցից մեկից խուսափողն ընկնում է միսի մէջ. ջովիւր – անասունների բազմութիւն, թխատեսակ – սեւ գոյնի, խաշն – ոչխարների բազմութիւն, հօտ. խում – ֆիշ, սակաւ:

«Զարդար» անձնանուն²⁶, ուստի չի կարելի մտածել, թէ այստեղ նկատի է ունեցուած ձեռագրի ինչ որ պատուիրատու:

«Թաղումն» նկարը (Ցա) շատ պարզ է. երկու Յովսէփները պատկերուած են միակերպ՝ հաւասար դիրքերով: Նրանց ինքնութիւնը զատորոշելու նպատակով ծաղկողը ֆիգուրներից վեր գրել է «Յովսէփ Աստուածահայր» եւ «Յովսէփ Յարիմաթեցի» անունները: «Աստուածահայր» մականգրութիւնը Յովսէփի համար շատ ուշագրաւ է: Աւետարանների եւ աստուածաբանութեան մէջ այս բնութագրումը նրա համար երբեք չի կիրառուում պարզ այն պատճառով, որ Քրիստոսի ծնունդը «ի Մարիամայ սրբոյ Կուռէն Հոգովն Սրբով» էր: «Աստուածահայր» բանաձեւը Յովսէփի համար հակադրուում է հերետիկոս Նեստորի՝ Սուրբ Կոյսին տուած «Քրիստոսածին» անուանումին եւ համապատասխանում է «Աստուածամայր» եզրին, որը կիրառուում է Ս. Կոյսի համար²⁷:

«Խաչելութիւն»ը (7բ) ընդհանուր ձեւերով չի տարբերուում ընդունուած կանոնից: Խաչափայտի հիմքում Ադամի գլուխն է, պատկերի վերին անկիւններում տեղադրուած են արեւի եւ լուսնի նշանները: Խաչափայտի կողմերին կանգնած են «Յովսէփ» եւ «Մայրն Յիսուսի»: Միակ հետաքրքրական տարբերութիւնն այն է, որ Յիսուսի կողք խոցող զինուորին ծաղկողն անուանում է «Դուկիանոս»: Սա այն Դունկիանոս հարիւրապետն է, որ հաւատաց Քրիստոսի խաչելութեանը, նրա յիշատակը մեր եկեղեցին տօնում է Ս. Խաչի Զ. կիրակիին յաջորդող երկուշաբթի օրը²⁸:

Պատկերաշարում կայ «Վերջին Դատաստանի» երկու մանրանկար. ա. «Դատաստանն Քրիստոսի (11ա) եւ «Դատաստանի խաչն» (12բ): «Դատաստանն Քրիստոսի» մանրանկարը բաժանուած է երեք հորիզոնական գօտու: Վերին հորիզոնականի կենտրոնում նստած է Քրիստոս՝ արեւելեան ծալապատիկ ձեւով՝ բոլորակ բազմոցի վրայ, որի շուրջ անկիւնները վեր են պահում ատտարանիչների թեւատարած շուրջ կենդանակերպերը: Հորիզոնականի անկիւնում, շրջանակի մէջ, նկարուած են երկու կերպարներ, եւ Քրիստոս իր աջ ձեռքը մեկնել է դէպի աջ անկիւնի կողմ կանգնած կերպարը:

Երկրորդ գօտու կենտրոնում, շրջանաձեւ սկաւառակի մէջ, կայ բազկատարած մի դէմք, իսկ իր աջ եւ ձախ կողմերում՝ երկու շարքերի վրայ, կան իրար

²⁶ Յիշակուած է սկսած ԺԵ. դարից՝ ձեռ. Վասպ. 909, 1648 ք., տե՛ս. Հ. Աճառեան, ՀԱԲ, հ. Բ., Երեւան, 1944, էջ 170:

²⁷ Vrej Nersessian, 'Die christologische Position der Armenisch - Apostolischen Kirche,' in *Die Kirche Armeniens*, Friedrich Heyer ed., Stuttgart, 1978, p. 74, Հրավարդ Յակոբեան, Արցախ-Ուտիքի մանրանկարչութիւնը ԺԳ-ԺԴ. դդ., Երեւան, 1989, էջ 86-88:

²⁸ Դուկիանոս անունով մի նահատակ էլ յիշում է Անտիոքի եկեղեցում, որ Դիոկղետիանոս կայսեր (284-305) օրով նահատակուեց Հեղինուպոլիս փաղափում. տե՛ս Թորգոմ արքեպս. Գոյշակեան, Սուրբք եւ տօնք Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, Գ. Տպագ., Անթիլիաս, 1981, էջ 18: Հմմտ. Հ. Աճառեան, ՀԱԲ, հ. Գ., Երեւան, 1946, էջ 154՝ Դունկիանոս (Lucianus) ձեռը Յայսմատուրի մէջ:

հաղորդակից տասներկու առաքելների դիմանկարները՝ վեցական խմբերով՝ «Առաքելալն ժԲ.» բացատրութեամբ: Ծաղկողը բազկատարած անձին տալիս է «Լուսատրիչ» անուանումը՝ հայ եկեղեցու հաւատքի նորոգիչ Գրիգոր Լուսատրիչը որպէս «բարեխօս» է յանցաւոր մարդկութեան եւ Քրիստոսի միջեւ: Գիտենք նոյնպիսի՝ բարեխօս Լուսատրիչի մի այլ օրինակ եւս. «... Կարմիրից (Գեղարփունի) յայտնի 1505 թ. խաչքարի քիւի կենտրոնի... բարձրաձանդակում՝ նանկերում գառ բռնած արծից ներքեւ պատկերուած են երկու մարդկային կերպարներ, որոնցից ձախի գլխի շուրջը փորագրուած է՝ «Լուսատրիչ»։ Իսկ բուն արձանագրութիւնը յայտնում է. «Ես՝ Գրիգոր եպիսկոպոս նկարեցի զխաչս ի խնդրո Փրհամգին, ի փրկութիւն հոգոյ որդոյ իւրոյ Զահրապին»²⁹: Այստեղ ուշագրան այն հանգամանքն է, որ բարեխօսը խաչքարակերտ Գրիգոր եպիսկոպոսի անուանակից սուրբ Գրիգոր Լուսատրիչն է: Իսկ ընդհանրապէս՝ արբանկարչութեան մէջ Աստուածամայրն է հանդէս գալիս որպէս ողջ մարդկութեան մայր, մարդկանց պաշտպան ու բարեխօս՝ անեղ դատաստանի պահին նրանց մեղքերին թողութիւն տալու համար³⁰:

Երրորդ գօտու համար նախատեսուած պատկերը պակասաւոր է: Նկարչին յաջողուել է միայն շրջանակի աջ լուսանցում տեղադրել փողահար եւ նիգակակիր «Գաբրիէլ» հրեշտակապետի փառաւոր պատկերը: Ծաղկողի թերատ թողած մանրանկարը հետագայում լրացրել է մի այլ ձեռք՝ աւելացնելով հոգիների կշռման տեսարանը. սեւ մատիտով գծուած խոշոր վիշապ, որից վեր, երկրորդ գօտու ստորին եզրից կախուած է մեղքերի կշեռքը: Մի արդարացած հոգի նստած է կշեռքի մի նժարի մէջ, իսկ վիշապի մէջքին կանգնած սատանան երկար ձողով փորձում է ցած փաշել արդարացուած հոգուն:

Տնօրինական պատկերաշարի յաջորդ ուշագրաւը «Աւերումն դժոխոց» դրուագն է³¹, որ կատարւում է Խաչելութիւնից յետոյ եւ Յարութիւնից առաջ եւ

²⁹ Համլէա Պետրոսեան, «Խաչքարերի աւանդաբանական համակարգը եւ Սուրբ Սարգիս խաչքարերը», *Սուրբ Սարգիս (Նստաշրջանի նիւթեր)*, Երեւան, «Մոլոնի» հրատ., 2002, էջ 75. յղել է՝ «ԴՀՎ, 4., էջ 98». այսինքն՝ Դիւան հայ վիճագրութեան, Պրակ Դ. Գեղարքունիք, Կամոյի, Մարտունու եւ Վարդենիսի շրջաններ, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարեան, Երեւան, 1973, էջ 98:

³⁰ Պատարագիչ Բահանան իր առաջին աղօթքն ուղղում է Աստուածամօրը. «Վասն սրբունոյ Աստուածածնին բարեխօսութեանն, Տէր, ընկա՛լ զաղաչանս մեր եւ կեցո՛ղ զմեզ», տե՛ս *Խորհրդատեւոր Սրբոյ Պատարագի*, Ի Վաղարշապատ, 1880, էջ 3:

³¹ Sirarpie Der Nersessian, "An Armenian Version of the Homilies on the Harrowing of Hell," in *Etudes Byzantines et Armeniennes = Byzantine and Armenian Studies*, Louvain, 1973, vol. 1, pp. 437-455, Vrej Nerses Nersessian, *A Catalogue of Armenian Manuscripts*, vol. I, pp. 38-39, Vrej Nerses Nersessian, *Treasures from the Ark. 1700 Years of Armenian Christian Art*, The British Library, 2001, pp. 74-75.

²⁶ Յակոբ Քէսէյեան, Դրուագներ հայ միջնադարեան արուեստի աստուածաբանութեան, Երեւան, 1995, «Աւերումն դժոխոց» էջ 31-36:

յայտանշում է Քրիստոսի փրկագործական առաքելութեան լրումը: «Աւերումն դժոխաց»ի վաղագոյն եւ գլխաւոր մատենագրական աղբիւրը Նիկողիմոսին վերագրուող անվաւեր աւետարանն է³²: Ըստ Եղիշէի եւ Զաքարիա Զագեցի կաթողիկոսի վկայութեան՝ «Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս զառ ի ներքոյ արեգակ-անս զամենայն փրկագործն կատարեաց եւ ի ստորին կողմն երկրիս ամենայն զօրութեամբ իւրով խաղաց զնաց... եւ միսիթար տալ աղամեան զաւակին, որք յուսահատութեամբ նստէին ի խաւարի եւ ի ստուերս մահու: Զայն անգին մեծ կարապետին զպարիսպն առ հասարակ դողացուցեալ կործանեաց... Մաշեցաւ եւ սպառեցեալ թանձրացեալ խաւարն, եւ երեւցաւ մերկ խայտառակեալ զազրատեսիլ զարդ սանգարամետականին...»³³:

«Աւերումն դժոխաց» թեման այս ձեռագրում ունի երկու յօրինումով: Առաջինում (8բ) Քրիստոսի յաղթական կերպարն ամբողջ հասակով զբաղեցնում է ողջ պատկերի երկայնքն՝ մի ձեռքին խաչափայտ, իսկ միւս ձեռքով բռնել է «Աղամի» ձեռքից: Ոտքերի տակ փռուած են դժոխքի խորտակուած դոմները: Յիսուսի աջ կողմի լուսանցում կայ երեք դէմք, իսկ «Աղամի» գլխավերելը՝ չորս անձ: «Խորտակուած դոմների» տակ հագլի տեսանելի են վեց դէմքեր, որոնք այրում են կրակի բոցերի մէջ: Պատկերն ունի երկու նշում՝ «Աղամ» եւ «Դժոխք»:

Երկրորդ յօրինումովը (6բ) բոլորովին տարբեր ոնով է. Քրիստոս ծալապատիկ դիրքով նստած է պատկերի վերին աջ անկիւնում, մեկնած աջ ձեռքով մատնացուցում է ձախ լուսանցի երկու հրեշտակներին: Հրեշտակներից առաջինի ձեռքին սուր կայ, իսկ երկրորդը խոնարհ հայեացքով նայում է Քրիստոսին: Պատկերի կիզակէտն անկիւնագծային դիրքով տեղադրուած աստիճանն է, որի վրայով բարձրանում են հինգ մերկ անձինք: Ներհետում էլ կրակի բոցի մէջ կան չորս մերկ մարդիկ, իսկ ստորին աջ անկիւնում մի վիշապ պաշտպանում է դժոխքի մուտքը: Վիշապի գլխին կանգնած սատանան ձեռքի պարանի ծայրը փաթաթել է աստիճանի վրայ բարձրացող անձերից մէկի ոտքին եւ խանգարում է նրա վերելքին: Սատանայի քիկունքում կազմած է մի հրեշտակ եւ իր ձեռքի սրով փորձում է կտրել այդ պարանը: Աստիճանի երկայնքով գրուած միակ բացատրութիւնն է. «Այս է ճանապարհն կենաց»³⁴:

Յիսուսի ձեռքակալման կամ Յուդայի մատնութեան մանրանկարի (7ա)

³² Հ. Բարսեղ Սարգիսեան, Եղիշէի եւ Զաքարիա կաթողիկոսի ի թաղումն Քրիստոսի ճառերն եւ Նիկողիմոսի աւետարանը, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1910, 30 էջ:

³³ Նոյն տեղում, էջ 6-7: Այս մտքի արձագանգն առկայ է շարականի հետեւեալ տողում՝ «ի խաչանիշ փայտէն դղրդեցան դժոխք». տե՛ս Յակոբ Քեռսէեան, նշ. աշխ., էջ. 33, ծնթ. 100:

³⁴ ՄՄ 6319 ձեռագրում չորս յաջորդական թեմաներ «Յիսուսի թաղումը», «Յարութիւնը», «Փղաբեր կանայք» եւ «Դժոխքի աւերումը» ներկայացում են հաւաքական այս բացատրութեամբ «Յիսուս Քրիստոս յարեալ ի գերեզմանէն, դժոխքն աւարէ». տե՛ս Հրավարդ Յակոբեան, Արցախ-Ուտիքի մանրանկարչութիւնը ԺԳ-ԺԴ. դդ., Երեւան, 1989, էջ 104-105:

կենտրոնում կանգնած է Յիսուս, նրա երկու կողմերում՝ նրան ձերբակալելու եկած երկուական զինուոր, որոնք ձեռքներին ունեն շահեր եւ նիզակներ: Մէկական աւելի փոքր հասակով դէմքեր կանգնած են Յիսուսի աջ եւ ձախ կողմերին, որոնցից մեկի ձեռքին կացին կայ, իսկ միւսը Յուդան է: Այս նկարի ամենաուշագրաւ յատկանիշն այն է, որ բացի Յիսուսից, միւս բոլորը պատկերուած են կիսադէմով՝ (*պրոֆիլ*) մէկ աչքով, որը շարութեան խորհրդանիշ է³⁵:

Աւագ շաբթուայ դէպքերից պակասում է «Խորհրդաւոր Ընթրիք» մանրանկարը, որը հաւանաբար կորսուել է ձեռագրի նորոգման կամ վերակազմման ժամանակ:

6բ-7ա բացուածքի կամ զոյգ էջի մանրանկարները միաներից որոշակի ռեալիստ տարբեր տպաւորութիւն ունեն, անհաւանական չէ ենթադրելը, որ այս երկու մանրանկարն այլ ծաղկողի՝ ո՛չ Ղուկաս արեղայի ձեռքի գործն են. թղթի մաքուր հէնքի վրայ երկու մանրանկարներն էլ զուրկ են որեւէ զարդաւորանքից: Օգտագործուել եւ տրուել է միայն ջրաներկային ռե, որը յիշեցնում է թերեւ տեմպերային եղանակ: Երկու մանրանկարն էլ շատ ինֆնատիպ են իրենց պատկերագրական ու կերպարային առանձնայատկութիւններով ու ընտրած գունախառնուրդներով:

Այս ձեռագիրն ստեղծողները, Յովհաննավանքի դպրատան մէջ շարունակելով Վասպուրականի դպրոցի աւանդոյթները, իրենց բացատրութիւններով դիտողին օգնում են վերծանելու նկարների գլխաւոր կերպարների ինֆնութիւնները: Այդ բացատրութիւններից մի ֆանիսն ուշագրաւ են. «*Խաչելութեան*» մանրանկարի մէջ Քրիստոսի կողը նիզակով ծակող զինուորին անուանում է Ղուկիանոս, իսկ «*Թաղման*» պատկերի մէջ երկու Յովսէփներից մէկին անուանում է «Աստուածահայր»: «*Դատաստան Քրիստոսի*» մանրանկարում բարեխօսութեան պարտականութիւնը՝ մարդկութեան եւ Քրիստոսի միջեւ յանձն է առել ոչ թէ Աստուածածինը, այլ «Գրիգոր Լուսաւորիչը»: «Աւերումն դժոխաց» մանրանկարն ունի «*Այս է ճանապարհ կենաց*» ուշագրաւ բացատրութիւնը:

Ձեռագիրը նկարագրել ենք Լոնդոնի Fayeze Barakat Gallery-ում. Միացեալ Նահագնների J. Paul Getty քանգարանն այն գնելու նպատակով բանակցում էր ընկերութեան հետ. ըստ այդմ՝ այժմ այն գտնւում է Կալիֆորնիայում*:

³⁵ Vrej Nerses Nersessian, *A Catalogue of Armenian Manuscripts*, vol. I, p. 38: Լ. Բ. Չուգասալյան, *Գրիգոր Մաղկող*, Երեւան, 1986, «Խորհրդաւոր Ընթրիք» էջ 58-65: Եթովպական մանրանկարչութեան մէջ շար անձնատրոսութիւնները ներկայացում են կիսադէմ եւ մէկ աչքով՝ հաւանաբար հայկական մանրանկարչութեան նմանողութեամբ:

* Վերջերս յայտնի դարձաւ, որ ի վերջոյ Պօլ Գետտի քանգարանը գնել է այս ձեռագիրը, որով համդերձ նրա հաւաքածոյի հայերէն ձեռագրերի ֆանակն արդէն եօթ միաւոր է. տե՛ս

ԳԵՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ԼՐԱՑՈՒՄ

Ներսէս ֆիյ. Ներսէսեանը 2019 թ. նոյ. 17ի նամակով մեզ յայտնել էր, որ ինքն այս ձեռագիրը ֆինել-նկարագրելու համար ֆիշ ժամանակ է ունեցել. «Ես մի անգամ միայն առիթ եմ ունեցել տեսնելու ձեռագիրը վաճառատան գրասենեակում եւ անելու նկարագրութիւնը»: Միաժամանակ՝ նրա յօդուածը խմբագրելու ժամանակ Սեպուհ Ասլանեանից (Լոս Անջելոս) պատահմունքով ստացել էինք այս ձեռագրի 304բ-306ա էջերի զոյգ բացումներէ երկու լուսանկար (4 էջ), որոնցով սրբագրել էինք յիշատակարանները: Լրացուցիչ ստուգումների համար փորձեցինք, բայց համավարակի պատճառով անհնար եղաւ ստանալ 1ա-3ա, 10բ-11ա, 12բ-13ա, 16բ-17ա, 303ա, 303բ-304ա եւ 306բ էջերի նկարները: Ապա 2021 թ. յունուարի 17ին նոյն Ս. Ասլանեանից շնորհակալութեամբ ստացանք նաեւ 302բ-304ա եւ 306բ՝ եւս 5 էջի լուսանկարները, նաեւ՝ ցաւալիօրէն մեր ուշադրութիւնից վրիպած տեղեկութիւնը՝ թէ այս նոյն ձեռագրի նկարագրութիւնը ժամանակ առաջ տպագրուել է մեր «Բանբեր»-ում: Եւ իրօք, դեռեւս 1980 թ. տպագրուած 24 նկարագրութիւններից³⁶ 16րդն այս Աւետարանինն է (էջ 314-317), որ պատրաստել է լուսահոգի Փայլակ Անթաբեանը: 1980 թ. առաջ իր տեսած ձեռագրի մասին նա տեղեկացրել է. «Աւետարանս պատկանում է Մեծամօր... գիւղի բնակչոյնի Աստղիկ Աղաջանեանին: 1918 թ. գաղթել է Սուրմալուից եւ հաստատուել այստեղ: Ըստ նրա վկայութեան, Աւետարանը եղել է իր ամուսնու՝ Սուրմալուի Հիւսէյն գիւղի բնակիչ Դաւիթ Գաբրիէլեանցի (այժմ հանգուցեալ) նախնիների սեփականութիւնը» (ԲՄ, հտ. 13, էջ 317):

Այս տեղեկութիւնը լրացնում է ձեռագրի անցած հանապարհի մասին մեր իմացութիւնը. վերը տեսանք, որ 1583-1734 թթ. այն եղել է Կարբիում. ուրեմն՝ անյայտ մի ժամանակ տարուել է Սուրմալուի Հիւսէյն գիւղ, այնտեղից 1918 թ. եկել է Վաղարշապատից 8 կմ հեռու գտնուող Մեծամօր գիւղ: Հայաստան եւ էջմիածին իր յանախաղէպ երթուղարձերից մէկի ժամանակ Շահէ արք. Անէմեանը ձեռագիրը գնել է եւ իր կարգին 1980 թ. այն վաճառել «Բարակատ» ընկերութեանը (Լոնդոն): Ի վերջոյ՝ ըստ մեզ հասած լուրի, 2020 թ. ձեռագիրը Լոս Անջելէսի Պօլ Գետտի թանգարանին է վաճառել «Ֆրեզնոյէն տարիքոտ զոյգ մը»: 20 ռդ եւ 21 ռդ դարերի ընթացքում այսպիսի եղանակներով են մեր ձեռագրերը հասել եւ հասնում «յայնկոյս ովկիանո»:

<http://blogs.getty.edu/iris/2-armenian-manuscripts-join-the-getty-collection/?fbclid=IwAR3-es6S4qJlAOXo4LrIUJ52zaD2t-97t4GTTwvpfz9RLZyRppZX5YI7dVc> (17 յունուարի 2021 թ.) - Գ. Տ-Վ.:

³⁶ «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մասնատու անձանց», *ԲՄ*, № 13, Երեւան, 1980, էջ 297-333:

Ամփոփենք. այս ամենից յետոյ յիշատակարանները համեմատեցինք եւ սրբագրեցինք ըստ ձեռագրի 302բ-304ա եւ 306բ էջերի՝ նոր ստացուած լուսանկարների եւ Փ. Անթաբեանի նկարագրութեան: Վերջինից առնելով այս նոր նկարագրութեան մէջ ենք մուծել նաեւ 19բ, 23բ, 36բ, 58ա, 59ա, 73բ, 79ա, 79բ, 117ա, 120բ, 124ա, 173բ էջերի ուշագրաւ յիշատակագրութիւնները, որոնք նկատելու ժամանակ Ն. Բիշ. Ներսէսեանը չէր ունեցել: Ձեռագրի արտաքին յատկանիշների վերաբերող՝ Անթաբեանից վերցուած որոշ տեղեկութիւններ բերել ենք [] փակագծերի մէջ³⁷:

VREJ NERSESSIAN

AN ARMENIAN GOSPEL COPIED IN 1583 IN THE SCRIPTORIUM OF YOVHANNAVANK՝

Key words:

Gospel, Karbi, Church of Holy Mother of God, Yovhannavank՝, scribe and illuminator Ghukas, catholicos Abraham Kretats՝i, catholicos Movses Tat՝ewats՝i, Persian-Ottoman wars.

A manuscript of the Four Gospels was copied by scribes Ovanes and Ghukas and illuminated by the same scribe Ghukas, in the monastery Yovhannavank՝ in 1583, and dedicated to the Church of Holy Mother of God, in the village of Karbi, restored and rebound first in 1687 and again in 1734. The manuscript has the complete original colophon of the scribe and several later memorials, which provide first eye witness account on the political, economic turbulence Armenia found itself as the battleground between the Ottomans and the emerging Safavid Empire in Iran (1502-1783).

There is no mention of this scribe and artist in any of the available sources. However, the author has spotted a *Miscellany* [Ժողովածու] copied in YohanaYovhannavank՝ in 1631 by a scribe named Ghukas, which the author suggests is also the scribe and artist of this Gospels. According to this colophon the scribe Ghukas was a pupil of Movses Tat՝ewats՝i in the scriptorium founded in the Monastery of Yovhannavank՝, whom he considers to be the ‘equal of Yovhannes Odznets՝i’.

The manuscript has the full set of the miniatures representing the major events

³⁷ Կարող է հարց առաջանալ, թէ Անթաբեանի նկարագրութիւնից յետոյ նոր նկարագրութիւնը տպագրել պէտք չէր, բայց այդպէս մտածելը սխալ է, որովհետեւ էական տարբերութիւններով երկու նկարագրութիւնները փոխարացնում են միմեանց, նորի յիշատակարանների մէջ էլ Անթաբեանի նկարագրութեան համեմատ տառական նշգրտումներ կան: Ի վերջոյ՝ նորի հետ կայ նաեւ մանրամասն ուսումնասիրութիւն:

in the Life of Christ, the portraits of the Evangelists with their Gospel headpieces, the Letter of Eusebius to Carpianus and the Canon Tables. In his commentary, the author has focused on the unique features of some of the miniatures, which make artist Ghukas significant and different in their interpretation of some of the events of the Gospels.

ВРЕЖ НЕРСИСЯН

**АРМЯНСКОЕ ЕВАНГЕЛИЕ, СКОПИРОВАННОЕ В
1583 ГОДУ В ОВАНАВАНКЕ**

Ключевые слова: Евангелие, Карби, церковь святой Богоматери, Ованаванк, писец и иллюстратор Гукас, католикос Абраам Кретацци, католикос Мовсес Татеваци, персидско-османские войны.

Рукописное Четвероевангелие, скопированное Ованнесом и Гукасом и иллюстрированное тем же Гукасом в монастыре Ованаванк в 1583 г., было подарено церкви святой Богоматери в селе Карби, отреставрировано и переплетено в 1687 г., а затем в 1734 г. Рукопись имеет первоначальный колофон писца и несколько более поздних памятных записей, содержащих непосредственные свидетельства о политических и экономических катаклизмах в Армении, оказавшейся полем боя между османами и находящейся в стадии становления Сефевидской империей в Иране (1502-1783).

Писец и художник Гукас не упоминается в других источниках. Тем не менее, автор обратил внимание на сборник, скопированный в Ованаванке неким Гукасом, который, по его мнению, является писцом и иллюстратором Четвероевангелия. Судя по колофону, писец Гукас учился у Мовсеса Татеваци, которого он считает 'равным Ованесу Одзнецци', в скриптории, основанном в монастыре Ованаванк.

Рукопись имеет полный комплект миниатюр, изображающих главные события жизни Христа, портреты Евангелистов с титульными листами Евангелий, письмо Евсевия Карпиану и таблицы согласий. В своем комментарии автор обратил внимание на особенности некоторых миниатюр Гукаса, отличающихся в своей интерпретации некоторых событий Евангелий.

Նկ. 15. Առնջավանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան
նակատը վերակառուցումից հետո, ՀՀՈՒ հիմնադրամի արխիվ,
լսնկ.՝ Ս. Կարապետյանի, 2015 թ.

Նկ. 16. Ջազավանքի Ս. Նշան եռախորան եկեղեցին
հարավ-արևմուտքից, վերակառուցումից հետո,
լսնկ.՝ հեղինակի, 2018 թ.